

психологічна діагностика
вивчаємо статеві диференціації

Ключові слова:

стать; статеві ролі; статеворольова ідентифікація; соціалізація; гендер; маскуліність; фемінність; андрогінність; діагностичні методи

Маріанна САВІНА,

науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, практичний психолог, арт-терапевт, Київ

Дати змогу дітям вирости психологічно здоровими та гармонійними особистостями — одне із завдань близьких дорослих. Для того, щоб діяльність дорослих у цьому напрямі була ефективною, вона має відповідати індивідуальним потребам розвитку кожної дитини. Допомогти батькам максимально сприяти становленню особистості дитини, розкриттю її потенціальних можливостей має практичний психолог, вивчивши індивідуальні особливості її розвитку в цілому і статеворольової ідентифікації зокрема

Дослідження статеворольової ідентифікації в молодших школярів

На початку життя в немовляти немає сформованої статевої свідомості, оскільки ще не існує самосвідомості. Поступово дитина «відкриває» матір, батька, світ матеріальних речей, себе, і основне — власне тіло, а разом із ним і статево сферу. Ці «відкриття» супроводжуються такими ж емоціями, як і решта «відкриттів», адже сприйняття своєї статевої в дитини формується пізніше.

На наступному етапі розвитку дитина абстрагується і починає спостерігати за іншими людьми. Поступово вона усвідомлює, що світ складається з двох частин: мами і тата, дівчаток і хлопчиків, чоловіків і жінок. Саме **потреба дитини в ідентифікації**, зокрема статевої, викликає потребу протиставлення своєї сексуальності протилежній статі.

У перші роки життя дитини взірцем статевої ідентифікації для неї є батьки: батько — для хлопчика і матір — для дівчинки. Для статевого розвитку дитини вагомим є цілісне прийняття себе як особистості, включно зі статевою. Відчуття чоловічості чи жіночості — основний чинник, що впливає не лише на статево становлення, а й на психічний і фізичний розвиток дитини. Безумовне **прийняття дитини в її статевої ідентичності** є першою ранньою формою статевого виховання.

Визначаємо поняття

Стать виступає **формульальним чинником**, який із перших днів життя впливає на все подальше існування особистості в соціумі, сприймання себе та інших, відповідність/невідповідність соціальним, зокрема гендерним, нормам. Людина не може бути повноцінною особистістю поза статевою приналежністю, водночас статева приналежність визначає ставлення особистості до себе й оточення.

Є певні психологічні якості, що яскравіше виражені в представників тієї чи тієї статі, проте більшість якостей є бісексуальними, тобто притаманними обом статям. Загальнолюдські риси «перекривають» специфічні статево особливості хлопчиків або дівчаток. Тож в цілому **обидві статі психологічно рівноцінні**, проте мають переваги в певних взаєминах і обставинах.

Зазвичай розрізняють процес формування психологічної статі і статеву ідентифікацію. **Формування психологічної статі** (статева типізація) — це опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних із чоловічою чи жіночою статевою роллю.

Статева ідентичність (статева самосвідомість) — це уявлення особи про себе як про представника певної статі, відповідно до статевого еталону. Статеву приналежність особи визначають як складну багаторівневу систему, що формується в процесі індивідуального розвитку. Статева ідентичність — єдність поведінки і самосвідомості особи, який співвідносить себе із тією чи тією статтю та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Статеву ідентифікацію визначають два аспекти:

- *соціальний* — засвоєння хлопчиком/дівчинкою відповідних статевих соціальних ролей і пов'язаних із ними прав та обов'язків;
- *психологічний* — усвідомлення своєї статі та психосексуальної ідентичності.

Статева роль — це система приписів, модель поведінки, яку має засвоїти та якій має відповідати особа, щоб її визнали за чоловіка чи жінку (хлопчика або дівчинку). Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі передбачає певне ставлення до неї близьких дорослих. Насамперед, це статеворольова орієнтація — уявлення про те, наскільки його якості відповідають «вимогам» чоловічої або жіночої ролей. Також це статеворольові преференції, тобто те, якій статевої ролі особа віддає перевагу.

Соціалізація — процес, зорієнтований на засвоєння наявного досвіду. Соціалізація в психології трактується як процес і результат засвоєння й активного відтворення особистістю соціального досвіду, який реалізується завдяки спілкуванню і діяльності. **Статеву соціалізацію** розглядають як процес активного засвоєння особистістю стандартів психосексуальної культури (стереотипів маскуліності/фемінності) під час послідовного входження в соціальні стосунки. Статева соціалізація тісно пов'язана з поняттям «статеве виховання», але не зводиться до нього. У педагогічному розумінні **статеве виховання** — це процес систематичного, планомірного впливу на формування статевої свідомості і статеворольової поведінки дитини, який передбачає конкретний результат, такий як-от:

- гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток;
- оптимізація міжстатевої особистісної взаємодії тощо.

Також процес статевого виховання в педагогічному розумінні передбачає засоби реалізації такого конкретного результату.

Діагностичні методики для виявлення статеворольової ідентифікації дитини

Насамперед варто звернути увагу на такі **елементи статеворольової ідентифікації** дітей, як-от:

- система статеворольових оцінок і переваг;
- статеворольові стереотипи та їх особливості.

Дослідження специфіки розвитку цих елементів у дітей пов'язано з певними труднощами, і тому діагностичні методики мають бути відносно **простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати дитину**. Саме тому під час розв'язання окреслених завдань доцільно використовувати такі **діагностичні методи і методики**:

- цільове спостереження;
- бесіди з дітьми, батьками, вчителями;
- рольові ігри та вправи з дітьми;
- методика «Особистісний семантичний диференціал» (Osgood, 1975);
- методика «Намалюй людину» (Draw-A-Person Test, DAP);

- методика «Вільні асоціації»;
- методика «Хто Я?»;
- методика «Східці»;
- метафоричні асоціативні зображення «Йожкині казки».

В основі характеристики й аналізування якісного змісту статевої ролі ідентифікації мають лежати такі **критерії**:

- маскуліність;
- фемінність;
- андрогінність.

Рольові ігри та вправи

Спостереження за поведінкою дітей під час проведення рольових вправ і гри (*див. Додаток 1*) дає змогу близьким дорослим, педагогам виявити їхнє ставлення дітей до себе. Завдяки подібним вправам дорослі можуть спостерігати і **корегувати прояви статевої ролі ідентифікації дитини**. Водночас діти матимуть змогу швидше усвідомити, що жіночий компонент в особистості чоловіка є джерелом ірраціональних почуттів — він наділяє чоловіка чуйністю й сердечністю. Натомість чоловічий компонент у структурі особистості жінки забезпечує їй високий рівень інтелекту і свободу від стереотипів.

Методика «Семантичний диференціал»

Методику «Семантичний диференціал» модифіковано, опираючись на положення про те, що індивідуальна статева рольова ідентифікація особистості проявляється у **приписуванні собі (своїй статі) тих чи тих статево нейтральних якостей**. Суть методики полягає в тому, що дітям пропонують відповісти на запитання у бланку й оцінити за семибальною шкалою від -3 до +3, кому, хлопчикам (чоловікам) чи дівчаткам (жінкам), більше властива та чи та риса.

Пари характеристик-антонімів, які є зрозумілими і значущими для дітей молодшого шкільного віку, для бланку методики обрали експерти — 10 вчителів початкових класів.

У *Додатку 2* подано зразок тесту методики, змістову наповненість якого можна змінити відповідно до завдання та мети дослідження. Кількість шкал — характеристик-антонімів — довільна, залежно від вікових особливостей респондентів.

Інтерпретація результатів: на основі приписування дитиною певної кількості характеристик-антонімів представникам своєї і протилежної статі, практичний психолог має змогу зробити висновок про якість змісту статевої ролі ідентифікації дитини: фемінний, маскуліний чи андрогінний.

Методика «Семантичний диференціал» також дає змогу виявити **усвідомлювані компоненти статевої ролі ідентифікації**, ставлення дітей до представників своєї і протилежної статі.

Методика «Намалюй людину»

Неусвідомлювані компоненти статевої ролі ідентифікації складно виявити експериментальними дослідженнями, тому для їх вивчення зазвичай використовують проєктивні методики.

Особистість дитини розвивається завдяки активності, переживанням, мовленню, мисленню, які є ніби проєкцією оточення. Однак дитина може свідомо керувати психічними процесами, наприклад, «одягаючи маски», за якими її складно буде впізнати. На противагу решті психологічних методів, саме **проєктивні методики дослідження особистості дають змогу** послідовно розкрити глибинні, неусвідомлювані детермінанти самовираження, які не можуть відкрито проявлятися під час комунікації. Оскільки статева рольова ідентифікація формується на основі статевої ролі уявлень (як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних), то фемінна, маскуліна чи андрогінна орієнтації свідчать про відповідні

змістові характеристики таких уявлень, тобто їх фемінну, маскулінну чи андрогінну спрямованість.

Проективна методика «Намалюй людину» дає змогу дослідити особливості статевої ідентифікації дитини. Особливості проведення методики «Намалюй людину» подано у *Додатку 3*.

Інтерпретація результатів: концентровані переживання під час малювання людської фігури свідчать про тісний зв'язок малюнка з особистістю, що його створила.

Під час малювання відбувається відбір, що включає ідентифікацію за посередництвом проекції й інтроєкції. Тіло і Я дитини становлять основну точку відліку будь-якої діяльності. Малювання дитини, включно зі «схемою тіла», є природним засобом вираження її тілесних потреб і конфліктів. Оскільки більшість бажань, конфліктів, компенсацій і соціальних установок соматично закріплені, це відображається у феномені самопроекції в малюнках людської фігури.

Малюнок — це часткове представлення дитиною самої себе, тому **під час інтерпретації результатів методики слід урахувати:**

- розмір фігури;
- розташування фігури на аркуші;
- натиск, послідовність малювання окремих частин тіла;
- малювання рук, ніг;
- форми та розміри частин тіла, поза фігури, зображення у профіль чи в анфас;
- забарвлення, використання фону.

Також джерелом особливостей розвитку дитини є **символічні цінності**, на кшталт капелюха, цигарок, взуття, прикрас тощо, які проектуються в малюнку дитини на фігуру людини. Під час інтерпретації результатів методики враховують зауваження науковців, що мають великий досвід використання методики, зокрема: Карен Маховер, Леонід Бурлачук, Юрій Савенко.

На основі аналізу критеріїв інтерпретації дитячих малюнків, а також досліджень щодо вивчення статевої ідентифікації дітей молодшого шкільного віку, науковцями виокремлено такі найбільш значимі й інформативні **параметри інтерпретації дитячих малюнків:**

- особа, зображена на малюнку (хлопчик чи дівчинка, чоловік чи жінка);
- кількість використаних кольорів на малюнках кожного етапу дослідження;
- кількість зображених деталей тіла;
- декоративні деталі одягу, прикраси;
- абсолютна величина фігур на малюнках;
- розташування фігури на аркуші паперу;
- деталі зображеної фігури, які вказують на оцінювання дитиною представників своєї і протилежної статі;
- витирання і перемальовування деталей малюнка може бути пов'язано як із негативним ставленням до об'єкта зображення, так і з позитивним, тому вирішальне значення має кінцевий результат;
- додаткові предмети на малюнку, його фон;
- ставлення до зображеного об'єкта проявляється в прийнятті дитиною завдання;
- час виконання кожного етапу методики;
- бесіда з дитиною за змістом малюнка.

Бесіду з дитиною варто проводити після завершення малюнку. У змісті кожного малюнка можуть проявлятися певні неусвідомлені, витіснені мотиви, особливості внутрішніх переживань і ставлень. Бесіда дає змогу експериментатору отримати додаткову

інформацію про специфіку статевої ролі і ідентифікації дитини, її ставлення до представників тієї чи тієї статі, а також до себе як статево визначеної особистості. Також під час малювання **варто фіксувати в протоколі** витирання і перемальовування, паузи більше 30 сек., емоційні реакції дитини та її спонтанні коментарі.

Методика «Вільні асоціації»

Асоціативний експеримент в психології застосовують з різною метою і, відповідно, він має різні варіанти проведення. Методика вільних асоціацій передбачає **виникнення у дитини асоціативних зв'язків зі словами-стимулами**, запропонованими практичним психологом. Завдяки цьому типу експерименту дитина може без жодних обмежень продукувати реакції на слова-стимули. Щоб дослідити **уявлення дитини про себе як носія певної статевої ролі**, до традиційного переліку слів-стимулів, було внесено такі: хлопчик, дівчинка, чоловік, жінка, мати, батько. Зразок переліку слів-стимулів до методики «Вільні асоціації» подано в *Додатку 4*.

Інтерпретація результатів: асоціативний експеримент проводять із залученням великої кількості респондентів, щоб на основі їхніх асоціацій можна було сформулювати таблицю частотного розподілення слів-реакцій на кожне слово-стимул.

Методика «Хто Я?»

Методику «Хто Я?» Манфреда Куна (*див. Додаток 5*) здебільшого використовують в групах під час соціально-психологічного тренінгу. В основі цієї методики — **принцип самоусвідомлення**, усвідомлення бачення себе оточенням.

Інтерпретація результатів: під час аналізування відповідей враховують їх суб'єктивність чи об'єктивність, тобто те, до яких характеристик дитини (суб'єктивних чи об'єктивних) можна зарахувати ці відповіді. Далі серії відповідей порівнюють, щоб узагальнити визначення Я-концепції дитини, зафіксувати ті її характеристики, що стосуються статевої ролі самоусвідомлення.

Методика «Сходинок»

Методику «Сходинок» науковець Соф'я Якобсон запропонувала як модифікований варіант методики «Самооцінка» Дембо-Рубінштейн. Обладнанням для методики є малюнок, на якому зображено п'ять сходинок, а також подано перелік із п'яти понять — «чоловік», «жінка», «дівчина», «хлопець», «я» (*див. Додаток 6*). Дитині пропонують розставити усі поняття на «сходинах» за принципом: на найвищій — статева роль, яка є для неї є комфортною у спілкуванні а на найнижчій — найменш приваблива.

Інтерпретація результатів: під час аналізування відповідей респондентів можна отримати кількісні показники. Якщо за кожну «сходинок» нарахувати певну кількість балів, то можна розрахувати для кожного статевої ролі поняття ту сходинку, на яку його ставитимуть найчастіше. Цей показник буде дорівнювати середньому арифметичному номерів сходинок (найнижча — перша, найвища — п'ята), наданих кожною дитиною представникам даної статевої ролі. Сукупність цих показників для всіх запропонованих понять є моделлю оцінювання статевої переваги дитиною молодшого шкільного віку.

Методика «Метафоричні асоціативні зображення»

Методика «Метафоричні асоціативні зображення» спрямована на розвиток рефлексування дитини щодо Я-образу, поліпшення її навичок комунікації та взаємодії. Методика дає змогу дитині усвідомити низку рис своєї індивідуальності, статевої ролі ідентифікації; розвинути навички конструктивного самовираження, прийняття і шанобливого ставлення до оточення, навчитися будувати взаємини.

Особливості проведення методики подано в *Додатку 7*.

Рольові вправи та гра

Вправа 1

Дитині пропонують описати себе, тобто відповісти на запитання «Яка(ий) я?». Під час відповіді слід враховувати опис дитиною частин свого тіла, елементів зовнішності, одягу. Виконання вправи дає змогу дитині ліпше усвідомлювати власний Я-образ, а дорослим — побачити, наскільки дитина адекватно себе сприймає.

Вправа 2

Дитині пропонують описати слова «дорослий», «батько», «мати», «чоловік», «жінка». Слова для опису можна давати як по одному, так і всі одразу, залежно від цілей та очікуваних результатів вправи. Описуючи запропоновані слова, дитина надає їм певного змісту і починає ліпше усвідомлювати їхнє значення.

Гра

Рольову гру можна проводити як із кожною дитиною окремо, пропонуючи їй виконати певну роль, так і з групою дітей. Під час групової роботи кожній дитині пропонують виконати певну роль: тата, мами, сестри, брата або лише ролі дівчаток і хлопчиків. Під час виконання вправи практичний психолог спостерігає за поведінкою дитини чи дітей і фіксує характерні риси тієї чи тієї ролі, які дитина проявляє, виконуючи її.

Методика «Семантичний диференціал»

Дітям пропонують заповнити подані бланки зі шкалами згідно з інструкцією.

Інструкція 1

Стать респондента _____ Вік респондента _____

Оціни поняття «чоловік/хлопець» за шкалами (характеристиками-антонімами) від –3 до +3, тобто наскільки поняття пов'язано із запропонованими визначенням, наведеним праворуч і ліворуч.

Ліві шкали оціни від –3 до 0, праві — від 0 до +3, де:

- -3 — зовсім не пов'язано;
- -2 — слабко пов'язано;
- -1 — майже не пов'язано;
- 0 — невизначена відповідь;
- +1 — опосередковано пов'язано;
- +2 — пов'язано;
- +3 — тісно пов'язано.

№	Чоловік/хлопець	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	Чоловік/хлопець
1	сильний								слабкий
2	добрий								злий

3	охайний								неохайний
4	чесний								нечесний
5	поступливий								впертий
6	дратівливий								стриманий
7	веселий								сумний
8	оптиміст								песиміст
9	жорстокий								ніжний
10	незалежний								залежний
11	розумний								обмежений
12	пихатий								покірний
13	поміrkований								імпульсивний
14	активний								неактивний
15	кремезний								тендітний

Інструкція 2

Стать респондента _____ Вік респондента _____

Оціни поняття «жінка/дівчина» за шкалами (характеристиками-антонімами) від -3 до +3, тобто наскільки поняття пов'язано із запропонованим визначенням, наведеним ліворуч і праворуч.

Ліві шкали оціни від -3 до 0, праві — від 0 до +3, де:

- 3 — зовсім не пов'язано;
- -2 — слабо пов'язано;
- -1 — майже не пов'язано;
- 0 — невизначена відповідь;
- 1 — опосередковано пов'язано;
- 2 — пов'язано;
- 3 — тісно пов'язано.

№	Жінка/дівчина	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	Жінка/дівчина
1	ніжна								груба
2	гарна								негарна
3	любляча								відсторонена
4	охайна								неохайна
5	покірна								горда
6	невгамовна								задоволена
7	радісна								невесела
8	хазяйновита								нехазяйновита
9	дбайлива								байдужа
10	щаслива								нещасна
11	емоційна								стримана
12	наївна								мудра
13	тендітна								мужня
14	мовчазна								балакуча
15	зла								добра

Додаток 3

Методика «Намалюй людину»

Обладнання:

- набір кольорових олівців (не менше шести кольорів);
- аркуші паперу формату А-4;
- гумка для витирання.

Інструкція

Дитину просять зазначити її стать та вік.

Робота з методикою «Намалюй людину» відбувається поетапно.

Під час усіх трьох етапів дослідження слід надавати дитині інструкції щодо старанності та неспішності виконання завдання. Тривалість кожного етапу є довільною, але не перевищувати 25 хв.

На першому етапі дитині пропонують намалювати людину: «Намалюй, будь ласка, людину. Малювати потрібно старанно, охайно, не поспішаючи». Під час пояснення стать людини, яку дитині пропонують намалювати, не вказують.

На другому етапі дитині пропонують намалювати людину протилежної статі, тобто, якщо дитина на першому етапі намалювала чоловіка, тоді їй пропонують зобразити жінку, і навпаки.

На третьому етапі дитині пропонують намалювати себе.

Додаток 4

Методика «Вільні асоціації»

Обладнання: аркуш із нумерацією від одного до двадцяти (для заповнення практичним психологом).

Практичний психолог:

Ім'я дитини, зараз я прочитаю тобі низку слів. На якожне з них ти маєш назвати те, з чим воно у тебе асоціюється, тобто слово, яке на вашу твою думку, пов'язане із названим мною. Наприклад, асоціації до слова «яблуко» — «червоне», «кругле», «смачне» тощо.

Зразок переліку слів-стимулів для проведення методики «Вільні асоціації»

1. Тато
2. Я
3. Держава
4. Юнак
5. Мама
6. Батьківщина
7. Дім
8. Україна
9. Чоловік
10. Країна
11. Українець
12. Хлопчик
13. Дівчина
14. Українка
15. Жінка
16. Мій
17. Моя
18. Земля

19. Дівчинка

20. Ти

Додаток 5

Методика «Хто Я?»

Обладнання:

- аркуші з нумерацією від одного до десяти;
- ручки.

Дітям роздають аркуші та пропонують у правому верхньому куті підписати їх, указавши те своє пестливе ім'я, яке їм найбільше до вподоби.

Потім дітям пропонують дати не більше 10 відповідей на запитання: «Хто Я?». Це слід зробити швидко, одразу записуючи відповіді, які першими спадають на думку.

Додаток 6

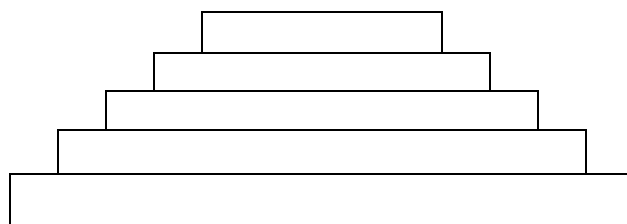
Методика «Сходинок»

Обладнання:

- малюнки із зображеннями п'яти сходинок та переліком із п'яти понять —
 - «чоловік»;
 - «жінка»;
 - «дівчина»;
 - «хлопець»;
 - «я»;
- ручки.

Практичний психолог:

Діти, перед кожним із вас аркуш паперу, на якому намальовано п'ять сходинок. Поряд зі сходинками є перелік слів. Розташуйте, будь ласка, ці слова на сходинках у такій послідовності: на верхній сходинці — слово, яке вам найбільше подобається, а на нижній те, яке для вас найменш привабливе.

Додаток 7

Методика «Метафоричні асоціативні зображення»

Обладнання: метафоричні асоціативні зображення на кшталт проєктивних карт Єви Морозовської «Йожкині казки».

Роботу за методикою проводять у груповій формі. Практичний психолог розкладає асоціативні зображення перед дітьми і пропонує кожній обрати одне, завдяки якому вона може представитися. На вибір зображення дітям дається п'ять хвилин, після цього решту зображень практичний психолог відкладає.

Якщо дитина хоче взяти кілька зображень, що різнобічно характеризують її особистість, практичний психолог може дозволити їй використати не більше двох.

Практичний психолог:

Діти, зараз ми з вами пограємося в казкових персонажів. Оберіть по одному зображенню, на якому намальовано персонажа, схожого на вас. Після цього об'єднайтеся в пари.

У парах по черзі розкажіть одне одному про себе і про ті ваші риси, які уособлює обраний вами персонаж. Для цього у вас є 10 хв.

Потім практичний психолог пропонує, щоб кожна пара об'єдналася з іншою, утворивши «четвірку». Об'єднані пари презентують одна одній своїх персонажів, а також розповідають про історію їхньої взаємодії. Наступне завдання для «четвірок» — обговорити і презентувати спільну історію про чотирьох персонажів.

Після завершення роботи група сідає колом і обговорює такі питання:

- Хто я?
- Які ми?
- Які вони?
- Хто із персонажів вам сподобався?
- Із ким із персонажів вам було складно знайти спільну мову?
- Що вам заважало, а що допомагало?